

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

УДК 81.342.623=161.2

І.В. Воловенко

ЛІТЕРА Г У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРНІЙ МОВІ: ТАК І НІ

У статті проаналізовано різні погляди науковців щодо вживання літери г, висвітлено думки про непристосованість правил українського правопису до сучасного стану української літературної мови та нових суспільних вимог, наведено аргументи противників радикального оновлення чинних правописних норм.

Ключові слова: літери г та ґ, г та h, фонеми [g] та [r], [g] та [h], український правопис, іншомовні слова, власне українські лексеми.

Оскільки будь-яка жива мова постійно розвивається, завжди існуватимуть деякі спірні питання її функціонування. Сьогодні нема єдиного, чітко визначеного погляду на вживання літери г як у власне українських лексемах, так і в запозиченнях. «Український правопис» (1993) не дає однозначної відповіді на це питання, оскільки важливо не порушити традицій літературно-мовного написання і пам'ятати, що в основі будь-якого правопису є система національної мови, національна традиція, яка опирається на вікові правописні звичаї української мови як старописемної, що склалися в Україні, зберегти, а де треба, й поновити звуковий образ української мови. Водночас слід зазначити, що відтворення фонетичної специфіки іншомовних слів передбачає врахування звучання мови-джерела і звукових особливостей української мови.

Отже, метою статті є висвітлити два кардинально різні погляди на це питання, а саме: поширення літери г в усіх відповідних запозичених словах, з одного боку, і щонайвужчого її використання – з другого. Основне завдання цієї статті – обґрунтувати необхідність керуватися історичною традицією і фонетичною та морфологічною системою української мови щодо використанні літери г.

Понад 370 років тому Мелетій Смотрицький, один із найосвіченіших українських філологів кінця XVI – початку XVII століть, запровадив літеру г як різновид грецької гами для передачі зімкненого звука, на відміну від ґ, що вживали на той час для передачі щілинного українського звука. Сам звук, зімкнений (вибуховий, проривний), очевидно, існував в усному мовленні задовго до запровадження літери, бо вже в пам'ятках XIV–XV ст. (переважно в ділових документах – грамотах того часу) зустрічаються слова, в яких звук [g] передавався буквосполученням кг: *кзрунтъ, Скирикгаило* тощо. Літеру г бачимо і в «Лексиконі» Памви Беринди (1629), і в пізніших документах [11, 48].

Відтворення звука [g] буквосполученням кг присутнє також у правописах О. Павловського (1818), І. Бецького (1843), Південно-західного відділу Російського географічного товариства (1873). Проте з XVIII ст. поряд з традиційним написанням поступово вживається у цих випадках і латинська графема g (правопис А. Метлинського (1839), кулішівка), а в питомих українських словах особливе написання г вперше застосовано у Пересопницькому Євангелії (1556-61) [10, 16].

Тривалий час літера г мала лише курсивну форму, потім оформився її сучасний варіант. В українській писемності на позначення проривного задньоязикового звука літера г вживалася з перервами; у XVIII – на поч. XX ст. (до 1905) у тій частині України, що була в складі Російської імперії, не вживалася у зв'язку з її відсутністю у гражданській азбуці, введеної у Росії 1708, та переслідуванням українського друку. Літеру г передбачали такі українські правописи, як желехівка, правопис Б.Грінченка, книга «Найголовніші правила українського правопису» (1921) та правопис 1928 року. Проте 1933 року з ідеологічних міркувань літеру г було силоміць вилучено з української абетки. Літеру поновили тільки у 3-му виданні «Українського правопису» (1990) [10, 16].

Коли видання «Українського правопису» 1990, 1993 років засвідчили повернення літери г в алфавіт, то правопис розкритикували з різних позицій. Одні вимагали кардинальніших, революційних змін, наприклад уведення літери ґ, що відповідає латинській g, в усіх запозичених словах, інші висловлювали думку про те, що нічого в правописі не треба було чіпати [5, 46].

У своїй статті «Деякі рекомендації до нової редакції «Українського правопису»» В.Д.Ужченко зазначає, що надто хисткими видаються прагнення нав'язати нову вимову і нове написання словам іншомовного походження, які набули поширення серед мовців і мають давню традицію відповідної вимови і написання. Автор зазначає, що меншим злом буде щось недоопрацьоване, недоведене (врешті, ідеальних правописів і не існує, а український серед них – не гірший). Однак хай буде єдиний і узаконений правописний кодекс. Уже й нині чинний «Український правопис» (1993) в основі своїй прийнятний. Зміни, уточнення й доповнення мають бути мінімальними і реалістичними. Вони повинні виходити (бути

природним наслідком) із еволюційного поступу мовного розвитку, а не з революційних, кардинальних змін. Інакше біля пропонованих форм типу Гемінгвей доведеться подавати графічну «транскрипцію» [Хемінгуей] [13, 160].

Л.А.Лисиченко підтримує цю думку і вважає безпідставним введення літери г до українського алфавіту з огляду на те, що цей звук не властивий сучасній українській мові поза окремими словами. Засвоєння правила про написання слів з літерою г пов'язане із заучуванням напам'ять сотень слів, що вже саме по собі свідчить про штучність введення цієї літери всупереч живій українській мові на більшості території України [9, 156].

І.Р.Вихованець говорить про те, що правопис має відбивати (не руйнувати!) структуру нашої мови. З цього судження фонема [г] в ієрархії фонем не входить до їхньої центральної ланки, становлячи периферійний елемент фонологічної системи сучасної української літературної мови. Фонему [г] в українській мові вживаємо, попри всі намагання надати їй якоїсь особливої ваги, рідко. Відповідно, літеру г збережено в таких загальних назвах, як *гава, ганок, гвалт, гедзь, гирлига, гніт, грами, ґрунт, гудзик, гуля, дзига* тощо, а також у звуконаслідувальних словах типу *ґелґати, ґелґотіти, ґерґотати, ґерґотіти*. До того ж використовуємо фонему [г] здебільшого у словах із чужих мов. Та і в цих словах переважно заступаємо її фонемою [г]. Надуживання фонемою [г] призведе до руйнації звукового образу української мови, до втрати її мелодійності тощо [2, 176–177].

Хоч введення літери г в український правопис наштовхується на великі труднощі, викликані традицією та розбіжністю поглядів на проблему, але зазначимо, що обмеженість функціонування в українській мові гортанного проривного приголосного [г] створює труднощі, викликані розбіжностями у звукових системах мов, для адекватного відтворення іншомовних власних назв. На думку С.Волощак, адекватне відтворення звука [г], поширеного в різних європейських мовах, дає можливість відрізнити його від фрикативного [ґ], а саме: забезпечити неоднозначну співвіднесеність іншомовного і українського записів, наприклад *Гетель*. Чітке розрізнення г / ґ позбавить нас від таких помилок, як вимова «*Гьоте*» (замість «*Гете*»), «*Гамлет*» (замість «*Гамлет*») тощо [3, 146].

Оскільки літера г реабілітована, ми повинні англійський звук [g] у сильній позиції, зокрема і у власних назвах, передавати за його допомогою, а англійський [h] транслітерувати українською буквою г і відкинути традицію передавання його літерою х, бо фонетичне значення літери х не відповідає англійському [h]. Наш звук [x] – це задньоязиковий, а англійський звук [h], як і український [г], – гортанний звук. Англійський звук відрізняється тим, що він в основному глухий, і лише в деяких позиціях (між голосними) набирає дзвінкості, наприклад *a head*, тобто його алофон зовсім близький до українського [г]. Вважаємо, що релевантним тут є місце утворення, а не опозиція дзвінкості/глухості. Крім того, англійський [h] і український [x] відрізняються ще й тим, що [h] «майже безшумний звук, це ніби тільки видих, а наш [x] супроводжується значним шумом і тому не може представляти англійського [h]» [6, 136].

Отже подальша орієнтація деяких фахівців на російський спосіб передавання звука [h] з германських мов, тобто через звук [x], спричинила різнонаписання на зразок *ґостинґ і хостинґ, ґакер і хакер, Ґіларі і Хіларі* тощо [4, 5].

Деякі дослідники подають перші і другі як правописні варіанти неозапозичень чи новотворів [7, 235]. К.Городенська вважає, що немає підстав оформлені всупереч нормам, особливостям та традиціям української літературної мови нові лексичні одиниці кваліфікувати як правописні варіанти, бо їх породжує суб'єктивний людський чинник, а не об'єктивний розвиток української мови [4, 5].

Твердження певної частини мовознавців про невідповідність приголосного [г] звуковому образу української мови спростовується також наявністю чималої кількості слів, зафіксованих словниками, зокрема словником Б.Грінченка; хоч це, в основному, – запозичення або ономапопеї, але давно засвоєні чи створені народом [3, 146].

А.А.Бурячок зазначає, що «уживання літери г має бути поширене й на іншомовні слова новішого походження, у тому числі й на власні назви у тих випадках, коли в мові, з якої запозичене те чи інше слово, чи власна назва, наявна латинська літера g. Звичайно, є чимало іншомовних слів, запозичених із грецької мови, де немає цього звука, а також давно засвоєні запозичення з інших мов, які міцно закріпилися на українському ґрунті з вимовою [г], наприклад: *газета, геній, генерал, група*. Для того, щоб не було різнобою, необхідно скласти словничок із таких слів для обговорення їх на засіданнях правописної комісії та в пресі, після чого затвердити й опублікувати» [1, 26].

П.П.Чучка пропонує повернути нашому правописові, а через нього й нашій усній мові натуральне обличчя, а саме: з чинного правопису необхідно усунути те неприродне, що нав'язували нам протягом десятиріч на догоду старшому братові [14, 35]. За чинним «Українським правописом» (К.:Наук.думка, 2007, §87) іншомовні g і h зазвичай передають літерою г. Ми повинні послідовно відновити літеру г як у словах генетично своїх, так і в словах іншомовного походження. Якщо мова покликана об'єктивно відображати дійсність, а правопис – її фонетику, то чому б це українці, наперекір логіці й фонематичному принципіві,

мушили й далі перекручувати їх оригінальне звучання. Чому б це ми, як і інші народи, не могли писати *Габрово, Галац, Герардт, Грінберг, Гнезно, Конго, Подгорица, Ладога, Чонграді*. Нинішні викривлені написання особливо вражають, коли український правопис, має в своїх графічних та фонематичних ресурсах спеціальні знаки для [ɣ] і [ɣ], вперто (мабуть, наслідуючи російські зразки), ігнорує їх розрізнення і відмовляється узаконити природні написання типу *Гаага, Гелга, Гегель, Герцег* [14, 35].

М.Штець зазначає, що у чеській та словацькій мовах існують окремі літери для звуків [ɣ] – [h] та [ɣ] – [g]. Отже, чеські та словацькі власні назви пропонуємо передавати в українській мові відповідно до чеського та словацького звучання й написання: *Гавранек (Havranek), Гана (Hana), Гавел (Havel), Драгоміра (Drahomira), Градец Кралоуе (Hradec Krdlove), Гуменне (Humenne), але Гашпар (GaSpar), Гейза (Gejza), Агата (Agda), Гізела (GUela), Гайдош (Gajdog); Туман (Guman), Галанта (Galanta), Гелніца (Gelnica)* тощо [15, 32].

О.Д.Пономарів пропонує, відтворюючи на письмі іншомовні слова, по-різному підходити до слов'янських і неслов'янських. Оскільки слов'янські власні назви досить часто мають спільні корені, слід у болгарських, польських, російських тощо звук [ɣ] відтворювати українським [ɣ]: *Голубєв, Грїбоєдов, Ягич, а не Голубєв, Грїбоєдов, Ягїч* [12, 80]. У всіх грецизмах пишемо й вимовляємо [ɣ] (відповідно до вимови самих греків): *галактика, гама, гастрит, гегемон, гімназія, організація, педагогіка*, словом, у всіх словах з компонентом *геліо-, гемо-, ген-, гео-, гетеро-, гігро-, гідро-, графо-, лог-* тощо. У давно засвоєних українською мовою словах з інших мов звук [g] також відтворюється українським [ɣ]: *газ, газета, гараж, гарнір, геній, генерал, гравій* тощо. У новіших запозиченнях, особливо у власних назвах, на місці h пишемо й вимовляємо [ɣ], на місці g – [ɣ]; *гума, конгломерат, регіон, сугестія, Гайдн, Гайне, Гамлет, Гамбург, Гегель, Гюго, Герцеговина* тощо [12, 81].

Нехтування розмежуванням звуків [ɣ] і [ɣ] відповідно до вживання їх у мові-джерелі, незважаючи на те, що українська мова, подібно до германських, романських та інших мов, має окремі фонемі [ɣ] і [ɣ], призводить до непослідовного передавання звука [ɣ] в нових лексичних запозиченнях: його відтворюють або за допомогою літери г відповідно до чинного українського правопису, або за допомогою літери ɣ відповідно до згаданої фонологічної риси та особливості української графіки про симетричне, однозначне співвідношення між буквами і звуками, адже звук [ɣ] мав і тепер має окрему літеру для його позначення – літеру ɣ, наприклад, *ґриль і ґриль, колґейт і колґейт*, такі лексеми безпідставно кваліфікують як фонетичні варіанти. Непослідовність передавання цих звуків у нових запозиченнях, очевидно, зумовлена побоюванням, ніби вживання звука [ɣ] в іншомовних словах витіснить характерний український фрикативний звук [ɣ] [8, 9].

З одного боку, правописна мовна норма, як і загалом система літературних норм, має динамічний характер, з другого – вона прагне до традиції й стабільності. Не всюди досягаємо формально-логічної чіткості, бо ж у мові діють багато різних закономірностей, найперше – закон аналогій. Відзначаючи фонетично-морфологічний принцип нині чинного українського правопису, не варто забувати й про фонетично-історичні (етимологічні) моменти. Вони ускладнюють формулювання однозначних, всеохопних правил, зумовлюють появу приміток.

У суперечках про передачу на письмі тієї чи іншої вимови часом забувають, що, по-перше, наш правопис не фонетичний, по-друге, усна й писемна форми мови розвиваються за своїми законами. Людей, вихованих у західнодіаспорній усномовній (та й писемній) традиції, «разить», наприклад, характерна для сучасної літературно-нормативної вимови традиція вимовляти іншомовні слова із [ɣ]. Водночас українці з материкової України сприймають [ɣ] в усіх запозичених словах як вплив чужих мов, як порушення традиційного звукового образу національної мови, бо ж саме звук [ɣ] – дистинктивна ознака української вимови. Можливо, безпосереднє контактування із західноєвропейськими мовами, активна комунікативна практика в різномовних середовищах впливатимуть на входження запозичень в українську мову, зокрема на відтворення в ній звуків [g] і [h]. Тим часом спостерігаємо варіантну вимову з [ɣ] і [ɣ], мало того, з'явилася певна мода на звук [ɣ] і в давніх запозиченнях, і в питомих українських словах, і в новіших запозиченнях. Мабуть, лише модою чи явищем гіперизму можна пояснити написання типу *педагогіка*. Запровадження літери ɣ до українського алфавіту впливатиме, звичайно, на орфоепічні норми, особливо щодо поширення варіантної вимови запозичених слів. Проте не варто забувати, що відмінність між написанням і вимовою існує в усіх правописах, і рухливість орфоепічних норм не обов'язково спричиняється до зміни правопису [5, 46].

Оптимістичнішим видається міркування В.В.Німчука: «Скільки б не було в нас іншомовних слів із [ɣ], вони ніколи не зруйнують фонологічної структури української мови, а тільки підтримають те [ɣ], що в ній існує принаймні з другої половини XII - XIII ст. внаслідок незалежного розвитку на масному ґрунті» [11, 47].

Отже, зрозуміло що будь-яке намагання переглянути, уточнити чи змінити норми правопису викликають хвилю дискусій тому, що, по-перше, зміни в «Українському правописі» мають не руйнувати ні графічного, ні звукового образу національної мови, по-друге, при впровадженні нововведень необхідно

керуватися не критерієм «узвичаєне слово в українській мові», а історичною традицією і фонетичною та морфологічною системою української мови.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бурячок А.А. Про концепцію нової (остаточної) редакції українського правопису / Бурячок А.А. // Український правопис : так і ні. Обговорення нової редакції «Українського правопису» / ред. упоряд. О.О.Тараненко. – К. : УНВЦ «Рідна мова»: Довіра, 1997. – С. 26–30.
2. Вихованець І. Визначальний принцип українського правопису / Вихованець І. // Український правопис : так і ні : Обговорення нової редакції «Українського правопису» / ред. упоряд. О.О.Тараненко. – К. : УНВЦ «Рідна мова» : Довіра, 1997. – С. 175–177.
3. Волощак С. Проблеми транслітерації французьких антропонімів в українській мові / Волощак С. // Український правопис : так і ні : Обговорення нової редакції «Українського правопису» / ред. упоряд. О.О.Тараненко. – К. : УНВЦ «Рідна мова» : Довіра, 1997. – С. 146–148.
4. Городенська К.Д. Нові запозичення і новотвори на тлі фонетичної та словотвірної підсистем української літературної мови / К.Д.Городенська / Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова. Серія 10. Проблеми граматики і лексикології української мови : збірник наукових праць / відп. редактор М.Я.Плющ. – К. : НПУ імені М.П.Драгоманова, 2009. – [випуск 5.]. – С. 3–7.
5. Єрмоленко С.Я. Зміни закономірні, поступові, але не революційні / Єрмоленко С.Я. // Український правопис : так і ні : Обговорення нової редакції «Українського правопису» / ред. упоряд. О.О.Тараненко. – К. : УНВЦ «Рідна мова» : Довіра, 1997. – С. 44–47.
6. Зорівчак Р.П. Правопис слів іншомовного походження / Зорівчак Р.П., Медвідь О.С., Теплий І.М., Бреславська О.С. // Український правопис : так і ні : Обговорення нової редакції «Українського правопису» / ред. упоряд. О.О.Тараненко. – К. : УНВЦ «Рідна мова» : Довіра, 1997. – С. 138–142.
7. Клименко Н.Ф. Динамічні процеси в сучасному українському лексиконі / Н.Ф. Клименко, Є. А. Карпіловська, Л.П. Кислюк. – К. : Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2008. –336 с.
8. Лесів М. Про правопис треба говорити спокійно / М.Лесів // Наше слово. –1996. – № 41 (2046). –13 жовтня. – С. 9.
9. Лисиченко Л.А. Зауваження щодо нової редакції «Українського правопису» / Лисиченко Л.А. // Український правопис : так і ні : Обговорення нової редакції «Українського правопису» / ред. упоряд. О.О.Тараненко. – К. : УНВЦ «Рідна мова» : Довіра, 1997. – С. 156–157.
10. Німчук В.В. Про графіку та правопис як елементи етнічної культури: історія г / В.В.Німчук. – «Мовознавство», 1990. – № 6. – 1991. – С. 15–20.
11. Німчук В.В. Проблеми українського правопису ХХ – початку ХХІ ст.ст. / В.В.Німчук. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет, 2002. –116 с.
12. Пономарів О.Д. Пропозиції до нової редакції «Українського правопису» / Пономарів О.Д. // Український правопис : так і ні : Обговорення нової редакції «Українського правопису» / ред. упоряд. О.О.Тараненко. – К. : УНВЦ «Рідна мова» : Довіра, 1997. – С. 79–81.
13. Ужченко В.Д. Деякі рекомендації до нової редакції «Українського правопису» / Ужченко В.Д. // Український правопис : так і ні : Обговорення нової редакції «Українського правопису» / ред. упоряд. О.О.Тараненко. – К. : УНВЦ «Рідна мова» : Довіра, 1997. – С.160–163.
14. Чучка П.П. З приводу підготовки нової редакції «Українського правопису» / Чучка П.П. // Український правопис : так і ні : Обговорення нової редакції «Українського правопису» / ред. упоряд. О.О.Тараненко. – К. : УНВЦ «Рідна мова» : Довіра, 1997. – С. 26–30
15. Штець М. Пропозиції словацьких українців до підготовки нової редакції «Українського правопису» / Штець М. // Український правопис : так і ні : Обговорення нової редакції «Українського правопису» / ред. упоряд. О.О.Тараненко. – К. : УНВЦ «Рідна мова» : Довіра, 1997. – С. 30–34.

В статье проанализированы разные взгляды на применение буквы г в современном украинском языке, о несоответствии правил правописания современному украинскому языку и новым гражданским требованиям, взгляды противников радикальных изменений в действующих правописных нормах.

Ключевые слова: буквы г и ґ, г и h, фонемы [г] и [r], [g] и [h], «Український правопис», иностранные слова, украинские лексемы.

Different views of scientists concerning the usage of “r” were analyzed in the article. Also it was described some thoughts concerning unadaptation of the Ukrainian orthography rules to a modern condition of the Ukrainian literary language and the new social requirements. It was given some arguments of the opponents of the valid orthographical standards radical renovation.

Key words: letter “r” and “r”, “g” and “h”, phonemes [r] and [r], [g] and [h], the Ukrainian orthography, words belonging to another language, properly Ukrainian lexemes.

УДК 811.161.2'27(001.11)

С.П. Гіряк

РОМАН СМАЛЬ-СТОЦЬКИЙ ПРО РОЛЬ СОЦІАЛЬНОГО ЧИННИКА У СТАНОВЛЕННІ Й РОЗВИТКУ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

У статті розкрито зміст поняття «літературна мова» у концепції Р. Смаль-Стоцького; висвітлено позицію вченого щодо ролі соціального чинника у становленні та розвитку української мови, проаналізовано мову як «соціально-психічне явище», яке постійно видозмінюється й спричиняє як розвиток самої мови, так і народу (її носія); схарактеризовано історичні умови регіонального функціонування української мови в кінці ХІХ – на початку ХХ ст.

Ключові слова: мова, літературна мова, соціальна група, інтелігенція, Галичина.